

ЈОВАНКА КАЛИЋ
(САНУ, Београд)

ДРЖАВА И ЦРКВА У СРБИЈИ XIII ВЕКА

Рад садржи неколико тематских целина, у којима се разматрају прилике у Србији у ширим међународним оквирима пре и после слома Византије 1204. године, односно у време обнове царства 1261. године. Новија истраживања доносе конкретније податке о српској историји XIII века.

Кључне речи: држава, црква, Рас, краљевство, аутокефалност

Познато је да је тај однос *држава–црква* пресудно важан за свако друштво у средњем веку, на истоку и на западу, иако нерадо употребљавам географске ознаке за културну историју народа, јер оне носе врло различите, често политички усмерене, па и противречне садржаје.

Да би пространо подручје овог излагања било докучиво у временским оквирима нашег скупа, али и научно ново, одабрала сам неколико мањих тематских целина, које извиру из истраживачких пројеката (интердисциплинарни пројекти у области методологије, историје, теренска истраживања, археолошка истраживања, историја језика), који су донели и нове научне резултате, посебно на подручју Београда и у области старе Рашке.

Ако данас размишљамо о српско-бугарским односима у XIII веку, очигледно је да се најпре намећу византолошки оквири теме. Уз све очигледне разлике, византијски корени су нам заједнички, ма како посматрали политичку и културну историју. И врло конкретно, година 1204. изненада је променила свет у коме су живели Срби и Бугари, као и други народи истог простора. Западноевропска војска крсташа је освојила Цариград (април 1204), распарчала Византију и поделила плен. Византијског царства више нема. На тлу грчког никло је латинско царство, створене су мање државе. Грчки свет у Епиру и Никеји почиње борбу за превласт и обнову царства. На те прилике Срби нису утицали, али су у њима били принуђени да живе.

Да би се уочиле промене до којих долази у Србији после 1204. године, потребан је поглед на државно и црквено средиште земље у XII веку. Мето-

долошки речено, то је питање да ли је политика Стефана Првовенчаног после 1204. године била нова или традиционална.

I. Српска држава и црква у XIII веку

У доба Комнина (1081–1185) средиште српске државе се постепено премешта из приморских области (Дукља, Зета) у континентално залеђе. После смрти краља Бодина (1099) унутрашњим сукобима раздирана Дукља нагло слаби, губи утицај, а на другој страни расте улога рашких великих жупана, најпре Вукана, затим и његових наследника Уроша I, Уроша II и најзад Стефана Немање, да поменем само значајнија имена. Државно и црквено средиште налазило се у Расу. Ту се налазио двор владара, управно и војно средиште земље и, наравно, важно црквено средиште — саборни храм рашких епископа, црква Св. апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара). Епископ Раса је био архијереј Србије, изричит је Димитрије Хоматијан у писму монаху Сави, сину великог жупана Србије.¹ Ту је и врло битан манастир Св. Ђорђа (Ђурђеви ступови у Расу), на брду изнад епископске цркве, у просторно и садржајно симболичном односу. Већ је запажено да тај Немањин заветни храм носи победничка обележја. Тај манастир, *прва владарска задужбина* Стефана Немање, изграђен је 1170–1171. године, како казује натпис на српском језику уклесан на порталу цркве. Натпис је пронађен током систематских архитектонских и археолошких истраживања манастира.²

Ту, у рашком средишту српске државе, рођен је Растко Немањић 1175. године.³

У току своје дуге владавине (1166–1196) Стефан Немања је уско сарађивао са грчким архијерејима, посебно с епископом у Расу. Историјски извори су недвосмислени: све важније одлуке (одбрана праве вере и прогон јеретика, питање престолонаслеђа) владар је доносио уз сагласност и непосредно учешће рашких епископа. Двојица су позната и по именима, епископи Јевтимије и Калиник. Између рата и мира одвијали су се српско-византијски односи.⁴

У то доба Србија тежи самосталности, изричит је Никита Хонијат пишући о политици Стефана Немање.⁵ Међутим, и пре њега чинили су то рашки жупани. Они су у томе циљу изградили читав низ политичких веза са земљама ван византијског света посредством династичких и других веза, најпре

¹ Г. *Острогорски*, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник 2, Београд 1939, 102–103.

² Ј. *Нешковић*, Ђурђеви ступови у Старом Расу, Краљево 1984, 12–14; В. Ј. *Ђурић*, Прекрет у уметности Немањиног доба, у књ. Историја српског народа I, СКЗ 1981, 273–296.

³ Ј. *Калић*, Растко Немањић. Истраживања, Хиландарски зборник 12 (2008), 1–9.

⁴ Историја српског народа, I, Београд СКЗ, 1981, 251–262; Ј. *Калић*, Стефан Немања у модерној историографији, Зборник радова „Стефан Немања — Св. Симеон Мироточиви, историја и предање“, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 5–17.

⁵ Nicetae Choniatae Historia, Berolini 1975, 159.

са Угарском, затим Чешком, Немачком, Пољском. То су земље тзв. „латинског“ света. Да подсетим, примера ради, српска кнегиња Јелена, кћи великог жупана Уроша I, постала је угарска краљица удајом за престолонаследника и потом краља Белу II (1131–1141). Њен брат, жупан Белош, звали су га и бан Бела, практично је владао Угарском преко 20 година (1135–1157), носио је титулу *дукса*, био је и хрватско-далматински бан, најзад и *палаћин* са свим владарским овлашћењима која је тај положај доносио појединцу. Повеље се датују његовим именом, а Б. Хоман је читаву ту епоху у Угарској означио као „доба владе бана Беле“.⁶ Преко њега је Србија успоставила везе са Моравском и Чешком: кнегиња Марија, друга кћи Уроша I, сестра краљице Јелене, удата је за кнеза Конрада II од Знојма 1134, њен лик са мужем чува ктиторска фреска у „краљевској капели“ у Знојму и данас. Посредством кнегиње Марије успостављају се везе са Пољском: кћи Јелена се удаје за владара Казимира II Праведног, великог војводу Пољске (1177–1194) са седиштем у Кракову. И свуда ове представнице српске династије остављају за собом трагове уметности свог византијског поднебља.⁷ Преко кнегиње Марије рашка династија се ородила са највишим немачким племством: породица баварских војвода Вителсбаха, породица Бабенберг (Источна марка 1156. добија ранг војводства). Године 1139. уговорен је брак Софије, унуке српског жупана Уроша I са престолонаследником немачког престола, Хенрихом, сином Конрада III Хоенштауфовца.⁸ То је стање пре 1204. године.

II. Српска краљевина и Српска аутокефална црква

Поглед на прилике после 1204. године открива да се у Бугарској и Србији почетком XIII века одвијају слични процеси. Бугарски владар Калојан (1197–1207) обратио се папи Иноћентију III у намери да стекне круну из Рима. Позната је и у науци давно запажена та преписка Бугара (Калојана) са папом, који је услишио молбу бугарског владара.

Сличним путем кренуо је и Немањин син Стефан. Он је тражио и најзад и добио краљевску круну од папе Хонорија III. Крунисање је обављено 1217. године. Данас знамо и *место крунисања*: била је то рашка саборна црква, храм Св. апостола Петра и Павла. До издавања познате Жичке повеље (око 1224) власт у српским земљама се стицала и губила у Расу. Марта месеца 1220. године у писму папи Хонорију III Стефан Првовенчани себе назива крунисаним краљем (*rex coronatus*). Да је рашка Петрова црква, а не Жича, *прво крунидбено место* Немањића потврђује и једно касније писмо, које је Српска црква посредством двојице милешевских монаха, Дамјана и Павла, упутила папи Клименту VII крајем 1597. године тражећи помоћ у борби про-

⁶ B. Homan, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940, 384.

⁷ J. Калић, Кнегиња Марија, Зограф 17 (1986), 21–34 (= J. Калић, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 593–622).

⁸ J. Калић, Два царства у српској историји XII века, ЗРВИ 38 (1999–2000), 197–212.

тив Турака. И у том тексту, поред осталих чињеница које су набројане да би се дочарало богатство земље, односно њене хришћанске традиције, наводе се крунидбена места српских *краљева* — Петрова црква, Жича, Пећ, тим редом. Овај текст Српске цркве је писан, како стоји у документу, на основу документа „старе господе српске“.⁹

Крунисање Стефана Првовенчаног 1217. године створило је појам *Рашке краљевине*, *Regnum Rasciae*, *Regno di Rassa*. Тај назив се одомаћио у латинским изворима средњег века, нарочито у римокатоличким земљама западне и средње Европе. Тако је једна античка тврђава (*Arsa*) посведочена у делу Прокопија из Цезареје у VI веку, у словенском облику (*Раса*, *Рас*) ушла у византијске изворе (Константин Порфирогенит, Јован Кинам), а затим посредством хришћанства и Рашке епископије постала средиште српске државе у XII веку. Име града — назив области (епископије) постало је име целе државе већ у доба Стефана Немање (податак из Котора 1186. године).¹⁰ Крунисањем првог српског владара папском круном назив „Краљевина Рашка“ постаје европски појам, наравно са новим значењем. Преноси се временом и на људе, Србе понекад називају *Рашианима*, *Рацима*, пре свега у Угарској, али и другде, опет са новим смислом модерних времена.

На другој страни, Византија ћути. У грчким изворима нема назива „Рашка“ за српску државу, увек је то Србија. Тек ће Турци у XVI веку употребити име Рашка и то је, наравно, посебна научна тема.

Да ли је крунисање папском круном утицало на историју рашког државног и црквеног средишта? У народном предању рашка Петрова црква је означена као „кумирница“.

Битно је, наравно, шта су Срби о томе мислили. Већ 1224. године Стефан Првовенчани доноси одредбу којом утврђује ново *крунидбено место* у Србији. У тзв. „другој“ Жичкој повељи, сачуваној на зиду у улазној кули Спасове цркве у Жичи (препис из XIV века) владар одређује да се сви српски краљеви имају крунисати у тој цркви и да се ту, на истом месту хиротонишу архијереји Српске православне цркве. Жича постаје архијерејско седиште Србије. Тиме је рашка саборна црква Св. апостола Петра и Павла заувек изгубила крунидбену функцију, дакле прворазредну државну улогу. Зашто?

Ако се исти проблем посматра на другој равни, из перспективе владарске идеологије Немањића у XIII веку, могу се уочити важне чињенице. Познато је да владарске титуле свуда у средњем веку носе у сажетом облику основне државне поруке, елементе стварног стања, али и претензија. Најпоузданије сведоче владарске повеље (интитулација, потпис, печат), правна документа и слично.

⁹ Archivum secretum apostol. Vaticanum, Borghese Serie I, 913; K. Horvat, Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia, Glasnik Zemaljskog muzeja 21, Sarajevo 1909, 55–58; J. Калић, Претече Жиче: крунидбена места српских владара, Историјски часопис 44, Београд 1998, 77–87.

¹⁰ С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912, 22.

Да ли се назив „Рашка“ употребљава у Србији у званичним документима? Користи се само у првој половини XIII века и то у облику „рашке земље“. То чини Стефан Првовенчани, као и његови синови краљ Стефан Радо-слав (1228–1234), краљ Стефан Владислав (1234–1243) и краљ Стефан I Урош (1243–1276) у почетку своје владавине.¹¹ После тога се „рашке земље“ губе из званичне употребе. Устаљује се дводелна државна титула српских владара: они су доследно краљеви „српских земаља и поморских“.

Већ је краљица Јелена Анжујска, жена краља Стефана Уроша I, владарка „све српске земље и поморске“, као и њени синови краљ Стефан Драгутин (1276–1282) и касније Стефан Милутин (1282–1321) користе исти облик: „српске земље и поморске“, наравно уз промене које је време доносило: краљ Стефан Милутин је „самодржац српске земље и поморске“. Рашке више нема, тај назив у разним облицима (Rassa, Рашка, рашке земље и слично) користе још само суседи и странци (Дубровник, Босна, Бугари и други). Тако на пример, „рашка земља“ се помиње у споразуму што су га Дубровчани склопили 15. јуна 1253. године са представницима бугарског цара Михаила Асена ради заједничке борбе против српског краља Стефана Уроша I и „његовог рода“. Ту се помиње „рашки престо“ српског краља.¹²

Српска црква је, такође, доследна. Њени архијереји од времена архиепископа Саве I увек носе титулу архиепископ „све српске земље и поморске“, по угледу на владалачку титулу. Тако се називао св. Сава, тако је сигниран у манастирима Студеници и Жичи. Друкчије није могло ни бити с обзиром на општа начела о складном односу (симфонији) између државе и цркве. Великих супротстављања између владара и цркве у Србији није било (побуне, оружани сукоби и слично). лепе странице о томе, поред осталих, наравно, оставио је у новије време академик Димитрије Богдановић у нашој средини.

Када је у питању унутрашња организација Српске цркве, постоји једна група извора која је посебно значајна. То су: тзв. *Notitiae episcopatum*, пописи епископија Српске цркве. Оне су недавно детаљно проучене и прецизније датоване. У свакој средини то су прворазредни извори.

Скренула бих пажњу на два пописа епископија Српске цркве. Налазе се у Крушедолском рукописном зборнику, који садржи Синтагмат Матије Властара и друге списе. Први попис носи назив „Хрисовуљ самог Св. Саве и брата Првовенчаног краља Стефана“, уз ознаку „места епископом српским“ (то је у ствари одломак из повеље). Други попис епископа и игумана српских по-тиче из времена краља Милутина и архиепископа Никодима.

¹¹ М. Динић, О називима средњовековне српске државе, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 32 (1966), 26–34 (= М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 33–43).

¹² Љ. Симоновић, Старе српске повеље и нисма I/2, Београд — Сремски Карловци 1934, 207; Ј. Калић, Престо Стефана Немање, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 53–54 (1987–1988), 175.

У првом попису су набројане епископије следећим редом: зетска, рашка, хвостанска, хумска, топличка, будимска, дебарска и моравичка (укупно 8). Текст овог пописа је настао између 1220 и 1227. године.¹³ У попису нема епископских седишта у Призрену и Липљану, иако је то подручје било у саставу српске државе. Постоји претпоставка да је то последица неког компромиса са охридским архиепископом Димитријем Хоматијаном после познатог писма које је он упутио „монаху Сави, сину жупана Србије“. Према овом попису сачуваном у Крушедолском зборнику правних списа са територије охридске архиепископије у Српску цркву је укључена само епископија у Расу (рашка), која је била по Хоматијановом мишљењу, исказаном у наведеном писму монаху Сави, у ствари епископија Србије.

У овом првом попису нема нишке, браничевске и београдске епископије јер оне тада нису биле у саставу државе Србије. Овде остављам по страни међусобни ранг епископија и промене редоследа у следећим пописима.

У светосавском попису (1220–1227) пада у очи да се рашка епископија налази на другом месту пописа, иза зетске епископије. Никада рашка епископија није наведена на првом месту у пописима Српске цркве. То се може довести у везу са хронологијом настанка српске државе: Диоклитија (Зета) била је „краљевство од прва“ речи су монаха Доментијана,¹⁴ што би значило да се ту следила државна политика. Могући су и други разлози.

Како се током XIII века ширила територија српске државе, увећаван је број епископија (освајања краља Милутина односно краља Драгутина). Тако су припојене старе градске епископије са подручја Охридске цркве (скопска, призренска, липљанска укључене после 1282. године). Епископије на северној граници Србије, браничевска и београдска односно мачевска (Мачва), која ту представља Београд или Сирмијум, укључене су у састав Српске цркве у другој половини XIII века.

Многа се питања постављају у вези са подацима које пружају пописи из Крушедолског зборника рукописа, али и други извори. Посебно је значајан попис уз текст Светостефанске хрисовуље, а има и познијих пописа у родословима и летописима. То, наравно, излази из хронолошких оквира историје XIII века, а тиме и наше теме.

III. *Обнова Византије и Србија*

Међународни догађаји су средином XIII века утицали и на прилике у Србији. Византијско царство је обновљено 1261. године освајањем Цариграда. Цар Михаило VIII Палеолог имао је много противника. Веома опасан је био Карло Анжујски, брат француског краља Луја IX и врло амбициозни вла-

¹³ С. Ђирковић, Српске Notitiae episcopatum, Споменница епископу шумедијском господину Сави, Нови Сад 2001, 199–200.

¹⁴ Доментијан, Живот св. Симеуна и св. Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 246; превод Л. Мирковић, Животи св. Саве и св. Симеона, Београд 1938, 137.

дар Јужне Италије. Пошто је преузео власт у тој земљи, најавио је агресивну политику према Византији и Балкану. Успоставио је везе за свргнутим латинским царем Балдуином II и подржао његове планове у борби против цара Михаила VIII Палеолога. Мисао о обнови Латинског царства је још била жива. Уграђена је у текст уговора двојице савезника (Витербо, 1267). У случају повољног исхода борби, Балдуин се обавезао да ће Карлу Анжујском уступити једну трећину царства с правом да тај простор може да изабере у земљама епирског деспота, у Србији или Албанији. Следећих година у тим међународним оквирима (Византија — Јужна Италија — балканске земље) одвијала се жива и променљива дипломатска активност. Покушај Михаила VIII Палеолога да се брачним везама успоставе ближи односи са Србијом (брак између принцезе Ане и Милутина, сина краља Стефана Уроша I) није успео.¹⁵ То је ојачало преговоре Србије са другом страном. Сматра се да им је допринела и српска краљица Јелена Анжујска, блиска сродница Карла Анжујског.¹⁶

За нашу тему је од посебне важности одлука цара Михаила VIII да 1272. године потврди повеље које је својевремено Охридској цркви издао цар Василије II почетком XI века. Тим чином цар је, у ствари, оспорио аутокефалност и легалност Српске архиепископије, али и Бугарске патријаршије.¹⁷ Била је то стара политика Византије у новој функцији. Тих година су се одвијали и преговори између Цариграда и Рима о склапању уније двеју хришћанских цркава, у ствари о потчињавању византијске цркве папској власти. Биле су то припреме за одржавање унионистичког сабора у Лиону 1274. године. У њима је видну улогу имао, поред осталих, фрањевац Јероним из Асколија, потоњи папа Никола IV. По његовим речима, он је у својству папског легата боравио у византијској престоници од октобра 1272. до средине 1274. године. У току сабора у Лиону, Михаило VIII Палеолог је упутио меморандум папи Гргуру X, у коме се понављају оптужбе против српске и бугарске цркве и наговештава склоност тих цркава да се прикључе унији.¹⁸

Сви ти покушаји да се оствари унија источне и западне цркве остали су тада без резултата. Међутим, у Србији је дошло до смене архиепископа Данила I (1271–1272), који се није слагао са унионистичком политиком времена. Он је по речима биографа био смењен због „неке кривице која му је приписана“, наставио је да живи часно, наводи извор, „удостојивши се вечног живота“. Наследио га је архиепископ Јоаникије I (1272–1276), ранији монах Студенице.¹⁹

¹⁵ Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд 1986, 22–25 (*Ј. Максимовић* са прегледом старије литературе).

¹⁶ Синтетички преглед: Историја српског народа, I, СКЗ, Београд 1981, 353–354 (*С. Ђирковић*).

¹⁷ *Н. Радојчић*, Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве, Глас СКА 179 (1939), 222–230.

¹⁸ Rainaldi *Annales ecclesiastici*, ad a 1291, nr. 39; *Н. Радојчић*, нав. дело, 226–227.

¹⁹ Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 275 и превод *Л. Мирковића*, СКЗ, Београд 1935, 208; *М. Анђионов*, О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I, ЗРВИ 34 (1995), 109–110.

У другој половини XIII века дошло је до крупних промена у земљи. Краљ Стефан Драгутин (1276–1282) тешко је повређен после пада с коња недалеко од града Јелеча. Он је одлучио да се повуче с престола и власт преда млађем брату Милутину. Примопредаја власти обављена је у месту Дежеву, недалеко од рашке цркве Св. апостола Петра и Павла. Сцену је описао његов савременик, потоњи архиепископ Данило II.²⁰ Новија истраживања су открила историјски простор тих збивања, у њему и дворску цркву, односно комплекс крунских добара првих Немањића.²¹ Договор о подели власти је несумњиво постигнут, јер се оболели владар убрзо затим повукао у један део свог „отачаства“, како се то онда говорило и ту временом образовао своју пространу државу.²² Појединости дежевског споразума нису познате, спорно је ипак остало право наслеђивања престола. Било је то озбиљно политичко питање, а улога цркве у тим догађајима велика. Траг о својим схватањима о томе оставио је краљ Драгутин у иконографском програму капеле, коју је изградио у манастиру Св. Ђорђа у Расу. Капела је осликана убрзо после абдикације краља. У капели су уз одабране ликове владара династије Немањића приказани државни сабори од времена Стефана Немање до сабора у Дежеву 1282. године. Према истраживањима В. Ј. Ђурића, сцена дежевског сабора у томе циклусу садржи елементе савладарства двојице браће.²³ Учешће архијереја Српске цркве у овим сценама битно је за разумевање владарске идеологије Немањића.

Догађаји из 1282. године су утицали на даљи ток српске историје. Известно двовлашће делило је српске земље. Краљ Стефан Милутин је дао предност приликама на југу земље, односима са Византијом, а краљ Драгутин, понекад називан и „сремским краљем“, био је сродник угарског краља, столовао је у Дебрцу на Сави, односно у Београду. До краја XIII века значајнијих сукоба међу браћом није било. Тек на измаку тога века, пошто је краљ Стефан Милутин миром и савезом са Византијом, а посебно браком са Симонидом, учврстио свој положај у земљи (1299), избио је сукоб, затим и вишегодишњи рат двојице владара (1301–1311). Уз подршку Српске цркве превагу је однео краљ Стефан Милутин. Државно средиште се помера ка југу (Косово, Скопље, Македонија). Рашко средиште губи значај, а Немањина задужбина, манастир Св. Ђорђа, пада на седмо место у попису српских манастира почетком XIV века.²⁴

²⁰ Животи краљева и архиепископа српских, 24–25.

²¹ *Ј. Калић*, Дежево у средњем веку, ЗРВИ 20 (1980), 75–81; *Ј. Калић — М. Појовић*, Црква у Дежеву, Старице НС 36 (1985), Београд 1986, 116–147.

²² *М. Динић*, Област краља Драгутина после Дежева, Глас САН 203 (1951), 61–82; исти, Однос између краљева Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955), 49–82 = исти, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 124–147.

²³ *В. Ј. Ђурић*, Историјске композиције у српском сликарству средњег века, ЗРВИ 10 (1967), 27.

²⁴ Светостефанска повеља, изд. Љ. Ковачевић, Споменик СКА 4 (1890) 10–11.

Jovanka Kalić

L'ÉTAT ET L'ÉGLISE EN SERBIE AU XIIIE SIÈCLE

Ce texte reprend l'introduction d'une communication présentée lors de la Conférence internationale organisée à Belgrad en 2008, sous l'intitulé »La réciprocité serbo-bulgare dans le monde byzantin du XIIIe siècle«.

L'auteur de cette communication observe les rapports entre l'Etat et l'Eglise au sein de la Serbie dans le cadre plus large de la scène internationale au lendemain de la prise de Constantinople (1204) lors de la IVe croisade et durant la longue éclipse de l'Empire grec byzantin qui se solda par une profonde modification de l'espace des Balkans. Sans avoir joué un rôle significatif dans l'avènement même de cette politique à leurs frontières, la Serbie et la Bulgarie ont été contraintes de s'y adapter. C'est alors que ces Etats établissent d'intenses relations avec le monde occidental. L'un comme l'autre accèdent au rang de monarchie grâce aux couronnes royales respectivement envoyées par le pape Innocent III pour la Bulgarie, et Honorius III pour la Serbie (1217). Selon des conceptions de l'époque, un tel acte équivalait à une reconnaissance politique internationale. S'agissant de la Serbie l'auteur montre toutefois que l'établissement de relations soutenues avec le monde occidental, et ce avant tout avec les pays d'Europe centrale (Hongrie, Moravie, Allemagne, Pologne), était déjà antérieur à 1204. Puis, il en vient à l'observation des rapports entre l'Etat et l'Eglise dans les terres serbes sur les bases des listes recensant les évêchés de l'Eglise orthodoxe serbe. Une place importante revient ici aux *Notitiae episcopatum* du XIIIe siècle. Datant de l'époque de Saint Sava, la plus ancienne liste est conservée dans la Collection des actes juridiques du monastère de Krušedol, alors que la seconde remonte à l'époque du roi Stefan Milutin et de l'évêque Nikodim, soit au début du XIVe siècle. Ces listes des évêchés montrent que l'organisation de l'Eglise suivait le développement de l'Etat.